

Ks. Leszek Mateja¹

Rozwój wspólnot domowego Kościoła w Ewangelii według św. Marka w świetle *Tractatus in Marci Evangelium* Hieronima ze Strydonu

Wielu badaczy uważa, że wspólnoty domowego Kościoła powstałe w oparciu o instytucję *oikos/oikía* były fundamentem struktury starożytnego Kościoła². W prezentowanym artykule przedstawimy zarys

¹ Ks. dr Leszek Mateja, absolwent patrologii na Wydziale Teologicznym PAT w Krakowie, e-mail: leszekmateja@poczta.onet.pl, ORCID: 0000-0003-0326-6552.

² Znakomitą pozycją dotyczącą interesującego nas zagadnienia jest praca Wojciecha Gajewskiego pt. *Ekklesia a oikos w epoce Nowego Testamentu. Kościół w świetle antycznego domostwa na podstawie 1 i 2 Kor oraz przypowieści Mt 7, 24-27, Mt 24, 45-51, Łk 15, 11-32*, w której autor przedstawia również stan badań w literaturze zagranicznej odnośnie do zagadnienia roli *oikos* w kształtowaniu się Kościoła w starożytności. Por. W. Gajewski, *Ekklesia a oikos w epoce Nowego Testamentu. Kościół w świetle antycznego domostwa na podstawie 1 i 2 Kor oraz przypowieści Mt 7, 24-27, Mt 24, 45-51, Łk 15, 11-32*, Gdańsk 2013, 17-22. W literaturze polskiej ten temat został podjęty m.in. w następujących publikacjach: H. Klauck, *Kościół domowy w okresie przedkonstantyńskim*, „Vox Patrum” 5 (1985) z. 8-9, 177-191; A. Bober, *Rodzina Kościołem domowym według św. Jana Chryzostoma*, „Vox Patrum” 5 (1985) z. 8-9, 193-199; E. Staniek, *Kościół – wspólnota czy społeczność. Zarys eklezjologii pierwszych trzech wieków*, „Vox Patrum” 6 (1986) z. 10, 203-218; *Rodzina w społeczeństwach antycznych i wczesnym chrześcijaństwie. Literatura, prawo, epigrafika, sztuka*, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1995; J. Jundziłł, *Rodzina rzymska w czasach prosperity i przemian ideowych w II wieku. Apulejusz, Fronton, Marek Aureliusz, Tertulian*, Bydgoszcz 1996; *Domus et familia. Ideale i realia życia rodzinnego*, red. J. Błaszczuk – J. Jundziłł, Bydgoszcz 2000; W. Myszor, *Europa. Pierwotne chrześcijaństwo. Idee i życie społeczne chrześcijan (II i III wiek)*, Warszawa 1999-2000; M. Kiedzik, *Wspólnota wczesnochrześcijańska – podstawy parafii w Nowym Testamencie*, w: *Miłość wytrwa do końca. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Stanisława Pisarka w 50. Rocznicę święceń kapłańskich i 75. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2004, 163-175; S. Longosz, *Rodzina wczesnochrześcijańska*

procesu rozwoju wspólnot domowego Kościoła zawarty w Ewangelii według św. Marka, począwszy od ukonstytuowania się takiej wspólnoty w domu Szymona i Andrzeja (por. Mk 1,29-31), a skończywszy na opisie pierwszego cudu rozmnożenia chleba i ryb (por. Mk 6,34-44)³. Uczynimy to, nawiązując do najstarszego zachowanego komentarza do Ewangelii według św. Marka: *Tractatus in Marci Evangelium* Hieronima ze Strydonu⁴. W związku z tym, że ten komentarz nie jest kompletny, a zatem nie omawia wszystkich analizowanych przez nas fragmentów Ewangelii, posłużymy się jedynie Hieronimową interpretacją słowa „dom”, a także jego metodą interpretacji Ewangelii. Autor interesujące nas aspekty przedstawił, komentując uzdrowienie niewidomego z Betsaidy (por. Mk 8,22-26).

1. Dom niewidomego z Betsaidy w interpretacji Hieronima

Tytułem wstępu należy zaznaczyć, że Hieronim ze Strydonu, interpretując Pismo Święte, wzorował się na Orygenesie. Uważa się go też za najlepszego ucznia aleksandryjczyka na Zachodzie⁵. Kiedy wybuchł spór orygenesowski, Hieronim tłumaczył się, że nie czerpie z teologii Orygenesesa, lecz jedynie z jego warsztatu interpretacji Pisma Świętego⁶. Za swym nauczycielem wyróżniał on dwa rodzaje sensu Pisma Świętego: dosłowny i głębszy. Nie zaniedbując roli literalnego odczytania tekstu, przypi-

Kościółem domowym, „Roczniki Teologiczne” 51 (2004) z. 10, 27-56; S. Longosz, *Geneza pojęcia „rodzina Kościołem domowym” w tradycji patrystycznej*, w: red. A. Tomkiewicz – W. Wieczorek, *Rodzina jako Kościół domowy*, Lublin 2010, 35-45.

³ Zagadnienie Kościoła domowego w Ewangelii Marka przedstawił m.in. Michael F. Trainor w: *The Quest for Home. The Household in Mark's Community*, Collegeville, Minnesota 2001.

⁴ Hieronymus, *Tractatus in Marci Evangelium*, CCL 78, Turnholt 1958. Na temat tego traktatu, zob. M.C. Paczkowski, *Mk 1, 1–13 w egzegezie homiletycznej św. Hieronima ze Strydonu*, „Biblica et Patristica Thoruniensia” 7 (2014) z. 2, 60-66; M. Cahill, *The First Commentary on Mark. An Annotated Translation*, New York – Oxford 1998; M. Cahill, *The Identification of the First Markan Commentary*, „Revue Biblique” 101 (1994) 258-268.

⁵ Por. L. Cignelli, *Le omelie di S. Girolamo su Mc 1*, w: *Early Christianity in context. Monuments and documents*, red. F. Manns – E. Alliata, Jerusalem 1993, 487.

⁶ Por. M. Simonetti, *Między dosłownością a alegorią. Przyczynek do historii egzegezy patrystycznej*, tł. T. Skibiński, Kraków 2000, 364-367; S. Wielgus, *Badania nad Biblią w starożytności i w średniowieczu*, Lublin 1990, 55-66.

sywał bezwzględne pierwszeństwo interpretacji alegorycznej-duchowej⁷. W *Tractatus in Marci Evangelium* wyraził tę zasadę w następujący sposób: „Musimy bowiem poznać ciało i krew Pisma, abyśmy, kiedy już zrozumie- my sens dosłowny, zobaczyli, co się za nim kryje”⁸.

Zdaniem Hieronima celem interpretacji Pisma Świętego jest dotarcie do sensu duchowego, który jest ukryty za sensem dosłownym. Dlatego naj- pierw należy odczytać ten ostatni, który nazywa „ciałem i krwią Pisma”, aby wydobyć ducha Pisma. Autor, rozpoczynając swój komentarz do pe- rykopy o uzdrowienia niewidomego z Betsaidy (por. Mk 8,22-26), pisze:

Przybyli więc do Betsaidy, do małej wsi, z której pochodzili Andrzej i Piotr, Jan i Jakub. Betsaida znaczy ‘dom myśliwych’. Z tego domu posłani zostali na cały świat myśliwi i rybacy. Rozważcie te słowa. Historia jest zrozumiała i przekaz jasny, lecz trzeba nam się zastanowić nad duchową jego treścią. Cóż niezwykle w tym, że przybył do Betsaidy, że był tam człowiek niewidomy i że stamtąd odszedł?⁹

W powyższym fragmencie należy zwrócić uwagę na dwa elementy. Pierwszym jest aspekt domu, który autor podkreśla, nawiązując do nazwy wsi, z której pochodziło czterech apostołów Jezusa. Drugim jest sugestia, że już w tym jasnym przekazie literalnym jest ukryta duchowa treść. W dal- szej części komentarza Hieronim wyjaśnia istotę ukrytej treści analizowa- nego fragmentu Ewangelii, stwierdzając, że niewidomy człowiek symbo- lizuje naród żydowski¹⁰. Autor, komentując wyprowadzenie przez Jezusa niewidomego poza wieś (por. Mk 8,23), najpierw polemizuje z tymi, któ- rzy odrzucają sens duchowy Pisma, a następnie wyjaśnia ukryty sens tego wydarzenia:

Myślicie, że dopuszczamy się gwałtu wobec Pisma Świętego? Być może ktoś w myślach mówi: ten zawsze idzie za alegorią: stosuje przemoc wobec Pisma Świętego. Niech więc odpowie mi ten, kto tak myśli: z jakiej przyczyny

⁷ Por. K. Bardski, *Wprowadzenie*, w: Św. Hieronim, *Komentarz do Księgi Eklezjastes*, tł. K. Bardski, BOK 5, Kraków 1995, 9-10; L. Gładyszewski, *Wstęp patry- styczny*, w: Święty Hieronim, *Komentarz do Księgi Jonasza*, tł. L. Gładyszewski, ŻMT 8, Kraków 1998, 45-46. Na temat interpretacji duchowej w dziełach Hieronima, zob. A. Penna, *Principi e carattere dell'esegesi di S. Gerolamo*, Roma 1950, 93-124; D. Brown, *Vir trilinguis. A Study in the Biblical Exegesis of Saint Jerome*, Kampen 1992, 139-165.

⁸ Hieronimus, *Tractatus in Marci Evangelium* IV 12-14, 473. Wszystkie cytowane fragmenty tego traktatu są własnym tłumaczeniem na język polski.

⁹ Hieronimus, *Tractatus in Marci Evangelium* V 7-13, 474.

¹⁰ Por. Hieronimus, *Tractatus in Marci Evangelium* V 19-20, 475.

wstąpili do Betsaidy, dlaczego przyprowadzili do Niego niewidomego? Nie uzdrawia go we wsi, lecz poza wsią: nie może bowiem zostać uzdrowiony, ani nie jest w stanie przejrzeć na oczy w Prawie, lecz w Ewangelii. Jeśli więc dziś Jezus wstąpił do Betsaidy, czyli do synagogi Żydów, jeśli Jezus – Boskie Słowo – wstąpi do synagogi Żydów, czyli do żydowskiego zgromadzenia, tak długo, jak ów niewidomy znajduje się w synagodze i w literze Prawa, nie może zostać uzdrowiony, jeśli nie zostanie wyprowadzony na zewnątrz¹¹.

Autor, interpretując alegorycznie omawiane wydarzenie, uważa, że mowa jest tutaj o duchowym przejrzaniu niewidomego. Jego zdaniem nie mogłoby się to dokonać w synagodze, którą symbolizuje Betsaida, i dlatego Jezus wyprowadza go poza wieś i tam uzdrawia. Wyjście niewidomego ze wsi jest zdaniem Hieronima figurą jego wyjścia z litery Prawa do światła Ewangelii, jak długo bowiem tam przebywał, nie mógł doświadczyć duchowego uzdrowienia.

W dalszej części swego komentarza Hieronim interpretuje czynności Jezusa polegające na ujęciu niewidomego za rękę, zwilżeniu mu oczu śliną i położeniu na nim rąk (por. Mk 8,23). Jego zdaniem te działania symbolicznie ukazują proces dochodzenia do pełni wiedzy, czyli duchowego przejrzania. Jezus, przekazując w ten sposób tajemną wiedzę niewidomemu, zmył grzech z jego oczu¹². Następnie autor komentuje odpowiedź niewidomego na pytanie Jezusa skierowane do Niego: „Czy coś widzisz”? (Mk 8,23). Zdaniem Hieronima uzdrawiany, mówiąc: „Widzę ludzi, że jak drzewa widzę chodzących” (Mk 8,24), wyraża następujący przekaz: „Dostrzegam pewne rzeczy w Prawie, lecz nadal nie mogę zobaczyć jasnego światła Ewangelii”¹³. W ten sposób autor zaznacza, że ten człowiek symbolizuje Żydów, którzy otrzymali łaskę duchowego przejrzania, dzięki czemu mogą odczytywać literalny sens Starego Testamentu, ale jego duchowy sens jest jeszcze przed nimi zakryty¹⁴. Dlatego potrzebne było kolejne nałożenie rąk przez Jezusa na uzdrawianego (por. Mk 8,25). Hieronim, komentując ten gest Jezusa, rozpoczyna od ponownej polemiki z przeciwnikami duchowej interpretacji Pisma Świętego:

Ty, który myślisz, że dopuszczam się gwałtu wobec Pisma, ty, który mówisz: Dokonujesz przemocy, gdyż Pismo zawiera jedynie to, co pobrzmięwa w tekście i nic nie jest ukryte wewnątrz. [...] «I został uzdrowiony, tak że wszystko widział wyraźnie». Wszystko, powiadam, widział wszystko to,

¹¹ Hieronymus, *Tractatus in Marci Evangelium* V 43-54, 475.

¹² Por. Hieronymus, *Tractatus in Marci Evangelium* V 55-70, 475-476.

¹³ Hieronymus, *Tractatus in Marci Evangelium* V 80-81, 476.

¹⁴ Por. Hieronymus, *Tractatus in Marci Evangelium* V 81-89, 476.

co i my dostrzegamy: widział tajemnicę Trójcy i wszystkie tajemnice wiary, które spotykamy na kartach Ewangelii. [...] Teraz zaś to, co dojrzał on wyraźnie i my wszyscy dostrzegamy: wierzymy bowiem w Chrystusa, który jest prawdziwym Światłem. Wielka jednakże jest różnica pomiędzy tymi, którzy widzą. Wedle wiary każdego, kto wierzy, Jezus jest bowiem albo wielki, albo mały. Jeśli jestem grzesznikiem i odbywam pokutę, dotykam stóp Jego; jeśli jestem święty, obmywam Mu głowę¹⁵.

Z kontekstu komentarza Hieronima do omawianej perykopy wynika, że autor uznaje dwukrotne nałożenie rąk przez Jezusa na niewidomego (por. Mk 8,23.25) za symbol dwóch etapów odzyskiwania wzroku wiary. Pierwszy dotyczy prawdopodobnie prekatechumenów lub inicjowanych rozpoczynających katechumenat, których autor charakteryzuje jako grzeszników odbywających pokutę, a drugi – ochrzczonych, czyli świętych. Z tego wynika, że Hieronim w swej interpretacji Ewangelii uznawał, stosując interpretację inicjacyjną, że tekst objawiony jest skierowany do różnych grup wtajemniczanych w osobę Jezusa¹⁶. Autor, podsumowując swój komentarz uzdrowienia niewidomego z Betsaidy, pisze:

Rozważcie to uważnie. Ten niewidomy był w Betsaidzie, został wyprowadzony na zewnątrz i tam uzdrowiony: uzdrowiony nie w Betsaidzie, lecz poza nią. A ponieważ został uzdrowiony, słyszy takie słowa: Powróć do swego domu, lecz nie wstępuj do wsi. Został zabrany z Betsaidy – tam przebywał i tam go znaleźli. Jakim więc sposobem w Betsaidzie nie znajduje się jego dom? Spójrzcie, co kryje się w tekście. Jeśli rozważymy tylko dosłowną interpretację, nie daje nam ona sensu¹⁷.

Mamy tu doskonały przykład, że ograniczenie się tylko do dosłownego odczytania litery Pisma nie ma sensu. W ten sposób Hieronim kończy swoją polemikę z tymi, którzy odrzucają sens duchowy Pisma i doprowadza słuchacza do kluczowego dla nas fragmentu, gdzie wyjaśnia symbolikę domu:

Widzicie więc, że wymowa passusu jest duchowa. Wyprowadzony jest z domu Żydów, z małej żydowskiej wioski, z żydowskiego Prawa, z pisma Żydów i z ich tradycji. Ten, kto nie może być uzdrowiony w Prawie, uzdrowiony jest dzięki Ewangelii i mówi się do niego: Powróć do swego domu,

¹⁵ Hieronimus, *Tractatus in Marci Evangelium* V 90-109, 476-477.

¹⁶ Por. B. Górka, *Podejście inicjacyjne do Ewangelii Jana*, w: B. Górka, *Hermeneutyka inicjacji wczesnochrześcijańskiej*, Kraków 2007, 13-26.

¹⁷ Hieronimus, *Tractatus in Marci Evangelium* V 111-118, 477.

nie do tego domu, o którym myślisz, z którego wyszedłeś, lecz do domu, który był też domem Abrahama; Abraham bowiem jest ojcem wierzących. «Abraham ujrzał mój dzień i ucieszył się». Powróć do swego domu, czyli do Kościoła. «Zanim przyjdę, [piszę], abyś wiedział, w jaki sposób należy kierować Kościołem, który jest domem Boga». Widzisz zatem, że domem Boga jest Kościół. Słowa skierowane do niewidomego brzmią zatem: Idź do swego domu, czyli do domu wiary, do Kościoła: nie powróć do wioski Żydów¹⁸.

Można sądzić, że cały dotychczasowy dyskurs Hieronima z przeciwnikami duchowej interpretacji Pisma miał na celu doprowadzenie czytelnika do przyjęcia prawdy, że dom w Ewangelii według św. Marka jest symbolem Kościoła. Nie można jednak tak odczytać Ewangelii, jeśli ograniczy się tylko do szukania sensu dosłownego Pisma, bez uwzględnienia jego sensu duchowego. Dlatego też analizując interesujące nas fragmenty Ewangelii według św. Marka w dalszej części tego przyczynku, będziemy stosować Hieronimową interpretację Pisma, która zakłada najpierw odczytanie sensu dosłownego, a następnie duchowego przesłania Ewangelii. Korzystając z tej metody interpretacji, będziemy starali się ukazać rolę domu w Ewangelii Marka jako symbolu Kościoła w jego podstawowym wymiarze, jakim jest Kościół domowy.

2. Dom Szymona i Andrzeja

Pierwszym fragmentem w Ewangelii według św. Marka, gdzie występuje termin οἰκία, jest werset mówiący o przybyciu Jezusa do domu Szymona i Andrzeja: „I zaraz z synagogi wyszedłszy przyszedł do domu Szymona i Andrzeja z Jakubem i Janem” (Mk 1,29)¹⁹. Ważne jest tu przejście Jezusa wraz z uczniami z synagogi do domu. Ten ruch w wymiarze symbolicznym określa wyjście z systemu synagogałnego do eklezjalnego, którego fundamentem jest dom. Zwraca na to uwagę Hieronim w swym komentarzu do Ewangelii według św. Marka. Jego zdaniem uzdrowienie teściowej Szymona jest obrazem odnowienia duchowego całego domu, do którego wszedł Jezus²⁰. Mając na uwadze symbolikę domu, którą ukazał

¹⁸ Hieronimus, *Tractatus in Marci Evangelium* V 122-134, 477.

¹⁹ Cytaty z Ewangelii według św. Marka za: *Grecko-Polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kluczem gramatycznym z kodami Stronga i Popowskiego oraz pełną transliteracją greckiego tekstu*, tł. R. Popowski – M. Wojciechowski, Warszawa 2014.

²⁰ Por. Hieronimus, *Tractatus in Marci Evangelium* II 334-365, 468-469.

Hieronim, można stwierdzić, że z punktu widzenia eklezjalnego omawiane wydarzenie ukazuje fakt przemiany środowiska rodzinnego Szymona i Andrzeja we wspólnotę wiary w Jezusa jako Mesjasza. Ten pierwszy dom ukazany w narracji Marka staje się archetypem wspólnoty Kościoła²¹.

Ważnym wydarzeniem z punktu widzenia kształtowania się domowego Kościoła w oparciu o oikía Szymona i Andrzeja były uzdrowienia, jakich dokonał Jezus przed ich domem (por. Mk 1,32-34). Fakt, że mieszkańcy Kafarnaum przynosili do Jezusa chorych i opętanych po zachodzie słońca, można tłumaczyć tym, że ludzie ci pragnęli zachować przepis Prawa dotyczący odpoczynku szabatowego. Odmienną postawą wykazała się wspólnota rodzinna Szymona i Andrzeja, nikt z ich środowiska bowiem nie protestował, kiedy Jezus uzdrowił teściową Szymona w szabat. Możemy zatem przyjąć, że zgromadzeni przed domem są jeszcze pod wpływem nauczania synagogałnego, na co zwraca uwagę słowo ἐπισυνήγμενή ('zebrane' – Mk 1,33) określające tych, którzy byli u drzwi tegoż domu. Ten termin pozostaje w ścisłej relacji ze słowem συναγωγή ('synagodze' – Mk 1,23)²². Należy jednak zauważyć, że zgromadzeni przed domem posiadali już w jakiejś mierze wiarę w Jezusa, skoro dokonywały się pośród nich uzdrowienia i uwolnienia z demonów. Dlatego też bardziej precyzyjnie można ich uznać za tych, którzy byli na drodze między synagogą a domowym Kościołem, czyli w wymiarze inicjacyjnym przynależeli do wspólnoty prekatechumenalnej.

Kolejnym wydarzeniem, na które należy zwrócić uwagę w kontekście eklezjalnym, jest postawa Szymona w następnym dniu opisywanym przez Marka: „I (zaczął) ścigać Go Szymon i ci z nim” (Mk 1,36). Postępowanie Szymona jest przedstawione przez narratora w negatywnym świetle, na co wskazuje użycie przez niego słowa καταδίωξεν ('[zaczął] ścigać' – Mk 1,36a). Termin ten oznacza bowiem podążanie za kimś z nieprzyjaznymi intencjami²³. Prawdopodobnie Szymon i inni pragnęli ograniczyć działalność Jezusa tylko do Kafarnaum, co wyrazili w słowach: „Wszyscy szukają Cię” (Mk 1,37b). Marek w ten sposób wyraża niebezpieczeństwo budowania nowej wspólnoty wiary na sposób ludzki, a nie Boży, zawężając jej

²¹ Por. R.W. Gehring, *House Church and Mission. The Importance of Household Structures in Early Christianity*, Peabody 2004, 31-42; J. Klinkowski, *Prezentacja posłannictwa Jezusa w inauguracyjnym wystąpieniu w Kafarnaum (Mk 1, 21-39)*, w: *Z miłości do Kościoła. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Infułatowi Profesorowi Władysławowi Bochnakowi*, red. B. Drożdż, Legnica 2008, 325.

²² Por. S. Haręzga, *Jezus i Jego uczniowie. Model chrześcijańskiej formacji w Ewangelii według św. Marka*, Lublin 2006, 66.

²³ Por. A. Malina, *Ewangelia według świętego Marka, rozdziały 1, 1 – 8, 26. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, cz. 1, Częstochowa 2013, 149.

strukturę tylko do jednego domu i miejscowości. Na taką interpretację rzuca światło w swym komentarzu do Ewangelii według św. Marka Larry W. Hurtado, który przytacza tekst paralelny z Ewangelii według św. Łukasza: „i przyszedli do Niego, i zatrzymywali Go, (by) nie (odchodził) od nich” (Łk 4,42b)²⁴.

W dalszej narracji ewangelista Marek ukazuje sprzeciw Jezusa wobec próby ograniczenia Jego działalności poprzez wyznaczenie nowego kierunku swej misji w słowach: „Idźmy gdzie indziej do znajdujących się bliżej miasteczek” (Mk 1,38). W ten sposób Jezus rozpoczął nowy etap budowania struktury eklezjalnej, nie ulegając Szymonowi i innym, którzy próbowali Nim kierować²⁵. Działalność Jezusa w innych miejscowościach na terenie Galilei była zapewne podobna jak w Kafarnaum. Jego aktywność miała na celu budowanie nowego środowiska wiary na podobieństwo wspólnoty w domu Szymona i Andrzeja. Dlatego też najprawdopodobniej przychodząc do innej miejscowości, zatrzymywał się w jednym domu i tam przebywał do zakończenia swej misji.

Na taki sposób postępowania Jezusa wskazują Jego polecenia, jakie wydawał Dwunastu przed ich pierwszą misją ewangelizacyjną, co zanotował Marek: „Gdzie wejdziecie do domu, tam pozostawajcie, aż wyjdziecie stamtąd” (Mk 6,10b). Joachim Gnilka uważa, że ten werset świadczy o zakładaniu przez Dwunastu Kościołów domowych, które były pierwszą formą organizowania się chrześcijańskich wspólnot²⁶. Ewangelista Mateusz rozszerza powyższą wypowiedź Jezusa w następujący sposób: „W które zaś miasto lub wieś weszlibyście, wypytajcie, kto w nim godny jest. I tam pozostańcie, aż wyjdziecie” (Mt 10,11). Jezus w tych słowach polecił Dwunastu, aby w czasie swej misji zatrzymywali się w domach ludzi godnych, czyli takich, którzy mieli dobrą opinię w swoim środowisku, co było bardzo istotne z punktu widzenia budowania w tym miejscu nowej wspólnoty wiary. Łukasz, kiedy opisuje misję siedemdziesięciu dwóch, odnotowuje podobne polecenie: „W tym zaś domu pozostawajcie [...] Nie przechodźcie z domu do domu” (Łk 10,7). Z powyższych wypowiedzi ewangelistów można wyciągnąć wniosek, że dom, w którym zatrzymywali się Apostołowie w czasie ich działalności, stawał się załączkiem nowego domowego Kościoła w danej miejscowości, zapewne tak samo działało się w czasie misji Jezusa na terenie Galilei²⁷.

²⁴ Por. L.W. Hurtado, *Mark*, Peabody, Massachusetts 2004, 30.

²⁵ Por. S. Hareźga, *Jezus i Jego uczniowie*, s. 67-68.

²⁶ Por. J. Gnilka, *Das Evangelium nach Markus: 1-8,26*, Zürich – Einsiedeln – Köln 1978, 240. Podobny pogląd wyraża Michael F. Trainor. Por. Trainor, *The Quest for Home*, s. 127.

²⁷ Por. W. Gajewski, *Ekklesia a oikos w epoce Nowego Testamentu*, s. 148-149.

3. Dom paralytyka i dom Lewiego

Uzdrowienie paralytyka (por. Mk 2,1-12), odczytane w kluczu eklezjalnym, ukazuje inny sposób tworzenia się nowych Kościołów domowych, już nie poprzez misję ewangelizacyjną, lecz przez uzdrowienie duchowe członka konkretnej wspólnoty domowej. Całe wydarzenie ma miejsce po powrocie Jezusa do Kafarnaum z Jego pierwszej misji na terenie Galilei. Marek informuje, że mieszkańcy usłyszeli, że Jezus jest „w domu” (Mk 2,1). Zapewne chodzi tu o dom Szymona i Andrzeja, który od momentu ukonstytuowania się w nim domowego Kościoła staje się domem Jezusa, tak jak każda tego typu wspólnota powstała w innych miejscowościach. W przestrzeni tego domostwa dokonuje się cud uzdrowienia z paraliżu duchowego i fizycznego konkretnej osoby. Kluczowa była tu wiara tego człowieka i tych, którzy go przynieśli na macie i opuścili przez dach naprzeciw Jezusa (por. Mk 2,5). Z punktu widzenia inicjacyjnego to wydarzenie mówi o początku procesu doświadczenia usprawiedliwienia przez wiarę katechumena. Dlatego też Jezus poleca osobie uzdrowionej odejść do „domu” (Mk 2,11). Ten dom od tego momentu stanowi nową wspólnotę domowego Kościoła, która powstała poprzez akt wiary w Jezusa jako Mesjasza, wyrażonej przez tego człowieka i tych, którzy go przynieśli. Jest to zatem druga w kolejności taka wspólnota ukonstytuowana w Kafarnaum²⁸.

Kolejnym ważnym wydarzeniem w narracji Marka w aspekcie eklezjalnym jest powołanie Lewiego (por. Mk 2,13-14), który został następnie włączony do konkretnej wspólnoty domowego Kościoła, czego symbolicznym wyrazem jest uczta mająca miejsce „w domu jego” (Mk 2,15). Z kontekstu wynika, że był to dom Jezusa, czyli jeden z dwóch istniejących już domowych Kościołów w Kafarnaum. W narracji Łukasza uczta ta miała miejsce w domu Lewiego (por. Łk 5,28), wtedy ten dom stałby się kolejną wspólnotą domowego Kościoła. Niezależnie od tego, gdzie historycznie odbyła się ta uczta, z punktu widzenia eklezjalnego obaj ewangelisti są zgodni co do tego, że Lewi po powołaniu go na ucznia Jezusa został włączony do konkretnej wspólnoty domowego Kościoła. Wybrany oikoś był zatem podstawową wspólnotą eklezjalną dla konkretnych uczniów Jezusa. Ich wspólnota uczniowska była jedynie wspólnotą formacyjną, w niej mieli się kształtować liderzy istniejących lub przyszłych domowych Kościołów. Warto podkreślić, że wspólnota, którą tworzyli uczniowie Jezusa, czyli ci, którzy razem z Nim chodzili, miała charakter tymczasowy. Po doświadczeniu pełnego wtajemniczenia w Jego osobę mieli się rozejść i czynić sobie uczniów ze wszystkich narodów (por. Mt 28,19). Polscy autorzy, którzy dotąd pragnęli przedstawić

²⁸ Por. Trainor, *The Quest for Home*, s. 96.

model Kościoła wyłaniający się z Ewangelii według św. Marka, opierali swoje badania jedynie na perykopach dotyczących formacji uczniów, roli Dwunastu, a szczególnie Piotra²⁹. Jak wynika z naszej dotychczasowej analizy, takie spojrzenie nie jest pełne, gdyż nie uwzględnia roli Kościołów domowych w tworzeniu struktury eklezjalnej.

4. Zgromadzenie domostw na pustkowiu

W starożytnym Izraelu wspólnoty domowe (oikoidalne) nie opierały się wyłącznie na pokrewieństwie, lecz na wspólnym zamieszkanui. Do takiej rodziny oprócz osób spokrewnionych zaliczano najemników, wdowy, sieroty, niewolników, a także obcych (gerim), którzy prowadzili ustabilizowany tryb życia wśród wspólnoty Izraela³⁰. Ponadto wspólnotę osób spokrewnionych tworzyło kilka/kilkanaście rodzin nuklearnych, czyli małżeństw z dziećmi³¹. Dlatego też termin „dom” oznacza rodzinę rozszerzoną³², która mieszkała w kilku budynkach i w ten sposób tworzyła wspólnotę patrylokalną o charakterze rezydencjalnym³³. Stąd wspólnota domowa mogła liczyć od pięćdziesięciu do stu osób. Tak rozumiane rodziny tworzyły klan, który liczył około tysiąca osób³⁴.

W wyniku działalności Jezusa, a następnie Dwunastu, na terenie Galilei prawdopodobnie powstało wiele wspólnot domowego Kościoła, co przedstawił w punkcie drugim artykułu. Naszym zdaniem w narracji Marka te lokalne wspólnoty nowej społeczności wiary spotkały się na pustkowiu (por. Mk 6,34-40). Nasz pogląd wynika przede wszystkim z interpretacji inicjacyjnej tej perykopy. Należy bowiem zwrócić uwagę na miejsce spotkania: *κατ' ιδίαν* ('na osobności' – Mk 6,32). Wcześniej ewangelista Marek podkreśla, że Jezus wyjaśniał uczniom przypowieści *κατ' ιδίαν* ('na osobności' – Mk 4,34). W wymiarze inicjacyjnym było to nauczanie katechumenalne, same przypowieści natomiast były zapewne skierowane do prekatechumenów i osób będących na etapie wstępnym inicjacji, zwanej przez Klemensa Aleksandryjskiego „zachę-

²⁹ Zob. H. Langkammer, *Nowy Testament o Kościele*, Wrocław 1995, 54-58; J. Flis, *Modele Kościoła w pismach narracyjnych Nowego Testamentu*, Lublin 1999, 137-164.

³⁰ Por. N.K. Gottwald, *The Tribes of Yahweh. A Sociology of the Religion of Liberated Israel 1250-1050 B.C.E.*, Sheffield 1999, 285.

³¹ Por. S. Bendor, *The Social Structure of Ancient Israel*, Jerusalem 1996, 121-204.

³² Por. Gajewski, *Ekklesia a oikos w epoce Nowego Testamentu*, s. 50.

³³ Por. Trainor, *The Quest for Home*, s. 25.

³⁴ Por. Gottwald, *The Tribes of Yahweh*, s. 257.

ta³⁵. Dlatego też Jezus, nauczając przybyłych na pustkowiu, z punktu widzenia inicjacyjnego głosił im naukę odpowiadającą wtajemniczeniu w Jego osobę na poziomie katechumenalnym. W związku z tym, że zgromadzeni byli już zdolni do długotrwałego słuchania Jezusa, Jego nauczanie przeciągnęło się do późnych godzin (por. Mk 6,35).

Ewangelista Marek informuje, że Jezus nakazał uczniom, aby ułożyli wszystkich συμπόσια συμπόσια ἐπὶ τῷ χλωρῷ χόρτῳ ('grupy za grupami na zielonej trawie' – Mk 6,39). Ewangelista opisuje również sposób wykonania tego zadania: „i położyli się grupy za grupami po sto i po pięćdziesiąt” (Mk 6,40)³⁶. Użyte w ostatnim wersecie greckie słowo *πρασῖα* tłumaczone jako 'grupa' w dosłownym znaczeniu wskazuje na grzędę, rabatę³⁷. Michael F. Trainor uważa, że w ten sposób Marek przedstawił utworzone grupy jako kwietniki na zielonej trawie. Jego zdaniem ewangelista w opisie tego wydarzenia podkreślił kolorystykę, atmosferę braterstwa, ale zarazem porządek, jaki panował w tym zgromadzeniu. Autor uważa, że Jezus, wydając polecenie pogrupowania zebranych, uczynił z nich domowe Kościoły. Podane liczby po sto i po pięćdziesiąt odzwierciedlają zdaniem M. F. Trainora wielkość Markowych Kościołów domowych, które były wystarczająco małe, aby się nawzajem poznać i wspólnie świętować³⁸. W ten sposób autor potwierdza naszą tezę, że cud rozmnożenia chlebów i ryb dokonał się wobec domowych Kościołów, jednak jego zdaniem te wspólnoty zostały ukonstytuowane w czasie tego wydarzenia, a nie wcześniej. Wydaje się to mało prawdopodobne, aby z przypadkowo zebranych osób można było w czasie pierwszego spotkania utworzyć trwałe wspólnoty domowego Kościoła. Ponadto ta teza autora jest sprzeczna z istotą koncepcji powstawania nowych wspólnot wiary w Jezusa w oparciu o starożytną instytucję οἶκος/oikia, gdzie decydującą rolę odgrywały więzy społeczne ukształtowane przez wspólne zamieszkiwanie.

W związku z tym, że wśród Ojców Kościoła panowało przekonanie, że teksty ewangeliczne wzajemnie się wyjaśniają³⁹, a sam Hieronim

³⁵ Por. S. Łucarz, *Disciplina arcani* w „Kobiercach” Klemensa Aleksandryjskiego, w: *Disciplina arcani w chrześcijaństwie*, red. W. Gajewski – B. Górka, Kraków 2015, 76.

³⁶ W paralelnym tekście ewangelista Łukasz w podobny sposób informuje o poleceniu Jezusa: „Ułóżcie ich grupami [jakieś] po pięćdziesiąt” (Łk 9,14b), co sugeruje, że ilość osób zgromadzonych w tych grupach była przybliżona, zapewne również Marek podaje przybliżoną ilość osób w grupach.

³⁷ Por. *Słownik grecko – polski*, t. 3, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1962, 615; R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1997, 519.

³⁸ Por. Trainor, *The Quest for Home*, s. 130.

³⁹ Por. Paczkowski, *Mk 1,1–13 w egzegezie homiletycznej św. Hieronima ze Strydonu*, 54.

uważał, iż całe Pismo Święte rzuca światło na komentowany fragment⁴⁰, sięgniemy do paralelnego fragmentu z Ewangelii według św. Mateusza. Ewangelista pisze, że w czasie pierwszego rozmnożenia chlebów i ryb było tam „mężów około pięć tysięcy bez kobiet i dzieci” (Mt 14,21). Zdaniem Antoniego Paciorka wzmianka o kobietach i dzieciach podkreśla rodzinny charakter tego posiłku⁴¹. Ta informacja jest bardzo istotna, ponieważ w innych ewangelicznych opisach spotkania Jezusa z dużą grupą ludzi (oprócz opisu dwóch cudów rozmnożenia chlebów i ryb) nie ma wzmianki o ilości zgromadzonych ludzi i obecności wśród nich dzieci. Tylko w trakcie opisu dwóch cudów rozmnożenia chlebów i ryb Mateusz podaje takie informacje (por. Mt 14,21; 15,38). Te fakty są kolejnym argumentem wspierającym naszą tezę, że cud rozmnożenia chlebów i ryb dokonał się wobec wspólnot domowego Kościoła, czyli konkretnych (policzalnych) społeczności nowych wspólnot mesjańskich, powstałych w oparciu o starożytną instytucję oikos, wśród których byli wszyscy domownicy, czyli mężczyźni, kobiety i dzieci.

W dalszej części swojej narracji ewangelista Marek informuje, że Jezus po dokonaniu cudu rozmnożenia chlebów i ryb polecił uczniom, aby zanim odprawi zgromadzonych, udali się łodzią do Betsaidy (por. Mk 6,45). Ewangelista nie podaje powodu tej decyzji, jednak mając na uwadze paralelny tekst w Ewangelii według św. Jana (por. J 6,15)⁴², można domniemywać, że przyczyną było pragnienie uchronienia uczniów przed pokusą mesjanizmu politycznego, której uległy zgromadzone tam wspólnoty domowego Kościoła. Choć nie ma tej informacji w narracji Marka, to jednak ten sam problem przedstawiony jest później w prośbie synów Zebedeusza (por. Mk 10,35-40). Jezus, widząc, że Dwunastu uległo pokusie mesjanizmu politycznego, podkreśla, że wspólnota eklezjalna w swej strukturze organizacyjnej ma nie opierać się na władzy, jak jest w świecie, ale na służbie (por. Mk 10,41-45).

Po pierwszym cudzie rozmnożenia chlebów i ryb widać podobną sytuację do tej, która miała miejsce po ukonstytuowaniu się pierwszej wspólnoty domowego Kościoła w domu Szymona i Andrzeja. Wtedy Szymon i jego towarzysze ulegli pokusie prowincjonalności, pragnąc ograniczyć rozwój wspólnoty domowego Kościoła do jednego domu i miejscowości⁴³. Po przełamaniu tego zagrożenia w rozwoju Kościoła pojawia się inne, któ-

⁴⁰ Por. P. Jay, *Jérôme. Lecteur de l'Écriture*, Paris 1998, 9.

⁴¹ Por. A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza rozdziały 14-28. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, cz. 2, Częstochowa 2008, 47.

⁴² Por. Hurtado, *Mark*, s. 30.

⁴³ Por. Hurtado, *Mark*, s. 29; L. Williamson, *Mark*, Louisville, Kentucky 2009, 56-58; R.J., Kernaghan, *Mark*, Downers Grove, Illinois 2007, 49.

re można określić jako pokusę nałożenia zasad organizacyjnych tego świata na nowo ukonstytuowaną strukturę domowych Kościołów.

Jezus jak poprzednio (por. Mk 1,35), tak i teraz odchodzi „pomodlić się” (Mk 6,46). Interesujący jest fakt, że w narracji Marka oprócz modlitwy w Getsemani (por. Mk 14,32.35.39) tylko w tych dwóch omawianych wydarzeniach jest mowa o modlitwie Jezusa. W związku z tym można wyciągnąć wniosek, że modlitwa Jezusa po ukonstytuowaniu się pierwszej wspólnoty domowego Kościoła i pierwszej struktury lokalnego Kościoła była związana z prośbą dotyczącą ochrony nowej wspólnoty eklezjalnej przed wymienionymi wyżej zagrożeniami.

Kolejny werseł analizowanej perykopy mówi o łodzi znajdującej się na środku jeziora (por. Mk 6,47). Ciekawe, że ewangelista nie mówi w tym wersecie o uczniach znajdujących się w łodzi. Można uznać, że jest to celowy zabieg narratora, który pragnie ukazać łódź jako symbol wspólnoty eklezjalnej⁴⁴. Dom jest obrazem wspólnoty podstawowej – domowego Kościoła, łódź natomiast w kontekście pierwszego zgromadzenia wspólnot domowego Kościoła można uznać za figurę wspólnoty regionalnej, w tym przypadku Kościoła Galilejskiego.

5. Podsumowanie

Hieronim ze Strydonu w *Tractatus in Marci Evangelium* uznał, że w Ewangelii według św. Marka „dom” jest symbolem Kościoła. Autor wyraził tę prawdę, komentując uzdrowienie niewidomego z Betsaidy (por. Mk 8,22-26). Jego zdaniem nie można dojść do takiego wniosku, jeśli czytelnik ograniczy się tylko do szukania sensu dosłownego Pisma, bez uwzględnienia jego ukrytego sensu duchowego.

W narracji ewangelisty Marka pierwsza wspólnota eklezjalna powstała w oparciu o oikía Szymona i Andrzeja (por. Mk 1,29). Po ukonstytuowaniu się pierwszego domowego Kościoła w Kafarnaum pojawiło się zagrożenie budowania go na sposób ludzki, a nie Boży. To niebezpieczeństwo dotyczyło próby zawężenia istnienia nowej wspólnoty tylko do jednego domu i miejscowości, co można nazwać pokusą prowincjonalności, podważającą ideę powszechności Kościoła. Spoglądając w kontekście tego zagrożenia na pierwszą wzmiankę w narracji Marka o modlitwie Jezusa (por. Mk 1,35), można wysunąć hipotezę, iż dotyczyła ona prośby skierowanej do Boga Ojca o uchronienie pierwszej wspólnoty eklezjalnej przed tym niebezpieczeństwem.

⁴⁴ Por. Malina, *Ewangelia według świętego Marka*, s. 408.

W wyniku działalności misyjnej Jezusa, a następnie Dwunastu, na terenie Galilei powstało wiele wspólnot domowego Kościoła, które z punktu widzenia inicjacyjnego miały charakter katechumenalny. Naszym zdaniem wspólnoty te zgromadziły się na pustkowiu na osobności (por. Mk 6,32), aby słuchać Jezusa (por. Mk 6,34). Nauczanie na osobności w narracji ewangelisty Marka było skierowane do uczniów (por. Mk 4,34), którzy w tym momencie byli na etapie katechumenalnym wtajemniczenia w osobę Jezusa, dlatego też można uznać, że taki był też charakter nauczania na pustkowiu wobec wspólnot domowego Kościoła. Wobec zgromadzonych Jezus dokonał cudu rozmnożenia chlebów i ryb. W ten sposób ukazał mesjański znak manny, który był zarezerwowany dla będących na drodze rozwoju wiary w Jezusa jako Mesjasza. W wymiarze inicjacyjnym tą kategorią wtajemniczanych są katechumeni. Tak ukonstytuowany Kościół lokalny w Galilei został poddany próbie, która była związana z pokusą mesjanizmu politycznego. W wymiarze eklezjalnym to niebezpieczeństwo dotyczyło zapewne zarażenia nowo powstałej struktury eklezjalnej duchem tego świata, czyli oparcia jej o władzę, a nie o służbę. Dlatego w narracji Marka po raz drugi widzimy Jezusa na modlitwie, której przedmiotem mogła być prośba dotycząca oddalenia od Kościoła tego niebezpieczeństwa.

Rozwój wspólnot domowego Kościoła w Ewangelii według św. Marka w świetle *Tractatus in Marci Evangelium* Hieronima ze Strydonu

(streszczenie)

Artykuł ukazuje proces powstawania struktury eklezjalnej w Ewangelii według św. Marka, począwszy od powstania pierwszej wspólnoty domowego Kościoła w oparciu o oikią Szymona i Andrzeja (por. Mk 1,29) do momentu spotkania w czasie pierwszego cudu rozmnożenia chlebów i ryb (por. Mk 6,34-44), podobnych wspólnot powstałych na terenie Galilei. Inspiracją do takiej interpretacji tej części Ewangelii według św. Marka był dla nas pierwszy zachowany komentarz do tejże Ewangelii autorstwa Hieronima ze Strydonu. Autor, komentując uzdrowienie niewidomego z Betsaidy (por. Mk 8,22-26), ukazał „dom” jako symbol Kościoła i przedstawił metodę interpretacji Pisma, dzięki której można tak odczytać przesłanie Ewangelii Marka.

Słowa kluczowe: dom; domostwo; domowy Kościół; Ewangelia według św. Marka; inicjacja

Development of the Communities of Domestic Church in the Gospel according to St. Mark in the Light of *Tractatus in Marci Evangelium* by Jerome from Stridon

(summary)

The article delineates the process of formation of the ecclesial structure, presented in the Gospel according to st. Mark, from the founding of the first ecclesial community based on the oikia of Saimon and Andrew (cf. Mk 1:29) to the first miracle of multiplication of the loaves and fish (cf. Mk 6:34-44) which took place during the meeting of similar communities founded in Galilee. The inspiration for such an interpretation of this part of the Gospel according to Mark came from the oldest preserved commentary to this Gospel, written by Jerome from Stridon. The author, commenting on the healing the blind man from Bethsaida (cf. Mk 8:22-26) showed "home" as a symbol of the Church and presented a method of interpretation the Scriptures which enable us to read the message of the Gospel according to Mark in this way.

Keywords: house; household; domestic Church; the Gospel according to Mark; initiation

Bibliografia

Źródła

Grecko-Polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kluczem gramatycznym z kodami Stronga i Popowskiego oraz pełną transliteracją greckiego tekstu, tł. R. Popowski – M. Wojciechowski, Warszawa 2014.

Hieronymus, *Tractatus in Marci Evangelium*, CCL 78, Turnhout 1958, 451-500.

Opracowania

Słownik grecko-polski, t. 3, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1962.

Bendor S., *The Social Structure of Ancient Israel*, Jerusalem 1996.

Domus et familia. Idealy i realia życia rodzinnego, red. J. Błaszczyk – J. Jundziłł, Bydgoszcz 2000.

Bober A., *Rodzina Kościołem domowym według św. Jana Chryzostoma*, „Vox Patrum” 5 (1985) z. 8-9, 193-199.

Cahill M., *The first commentary on Mark. An annotated translation*, New York – Oxford 1998.

Cahill M., *The Identification of the First Markan Commentary*, „Revue Biblique” 101 (1994) 258-268.

Cignelli L., *Le omelie di S. Girolamo su Mc I*, w: *Early Christianity in context. Monuments and documents*, red. F. Manns – E. Alliata, Jerusalem 1993, 487-498.

- Flis J., *Modele Kościoła w pismach narracyjnych Nowego Testamentu*, Lublin 1999.
- Gajewski W., *Ekklesia a oikos w epoce Nowego Testamentu. Kościół w świetle antycznego domostwa na podstawie 1 i 2 Kor oraz przypowieści Mt 7, 24-27, Mt 24, 45-51, Łk 15, 11-32*, Gdańsk 2013.
- Gehring R.W., *House Church and Mission. The Importance of Household Structures in Early Christianity*, Peabody 2004.
- Gnilka J., *Das Evangelium nach Markus: 1-8,26*, Zürich – Einsiedeln – Köln 1978.
- Gottwald N.K., *The Tribes of Yahweh. A Sociology of the Religion of Liberated Israel 1250-1050 B.C.E.*, Sheffield 1999.
- Hareźga S., *Jezus i Jego uczniowie. Model chrześcijańskiej formacji w Ewangelii według św. Marka*, Lublin 2006.
- Hurtado L.W., *Mark*, Peabody, Massachusetts 2004.
- Jay P., *Jérôme. Lecteur de l'Écriture*, Paris 1998.
- Rodzina w społeczeństwach antycznych i wczesnym chrześcijaństwie. Literatura, prawo, epigrafika, sztuka*, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1995.
- Jundziłł J., *Rodzina rzymska w czasach prosperity i przemian ideowych w II wieku. Apulejusz, Fronton, Marek Aureliusz, Tertulian*, Bydgoszcz 1996.
- Kernaghan R.J., *Mark*, Downers Grove, Illinois 2007.
- Kiedzik M., *Wspólnota wczesnochrześcijańska – podstawy parafii w Nowym Testamencie*, w: *Miłość wytrwa do końca. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Stanisława Pisarka w 50. Rocznicę święceń kapłańskich i 75. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2004, 163-175.
- Klauck H., *Kościół domowy w okresie przedkonstantyńskim*, „Vox Patrum” 5 (1985) z. 8-9, 177-191.
- Klinkowski, *Prezentacja posłannictwa Jezusa w inauguracyjnym wystąpieniu w Kafarnaum (Mk 1, 21-39)*, w: *Z miłości do Kościoła. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Infułatowi Profesorowi Władysławowi Bochnakowi*, red. B. Drożdż, Legnica 2008, 313-331.
- Langkammer H., *Nowy Testament o Kościele*, Wrocław 1995.
- Longosz S., *Geneza pojęcia „rodzina Kościołem domowym” w tradycji patrystycznej*, w: red. A. Tomkiewicz – W. Wieczorek, *Rodzina jako Kościół domowy*, Lublin 2010, 35-45.
- Longosz S., *Rodzina wczesnochrześcijańska Kościołem domowym*, „Roczniki Teologiczne” 51 (2004) z. 10, 27-56.
- Łucarz S., *Disciplina arcani w „Kobiercach” Klemensa Aleksandryjskiego*, w: *Disciplina arcani w chrześcijaństwie*, red. W. Gajewski – B. Górka, Kraków 2015, 75-91.
- Malina A., *Ewangelia według świętego Marka, rozdziały 1, 1 – 8, 26. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, cz. 1, Częstochowa 2013.
- Myszor W., *Europa. Pierwotne chrześcijaństwo. Idee i życie społeczne chrześcijan (II i III wiek)*, Warszawa 1999-2000.

- Paciorek A., *Ewangelia według świętego Mateusza rozdziały 14-28. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, cz. 2*, Częstochowa 2008.
- Paczkowski M.C., *Mk 1, 1-13 w egzegezie homiletycznej św. Hieronima ze Strydonu*, „Biblica et Patristica Thoruniensia” 7 (2014) z. 2, 51-78.
- Popowski R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1997.
- Staniek E., *Kościół – wspólnota czy społeczność. Zarys eklezjologii pierwszych trzech wieków*, „Vox Patrum” 6 (1986) z. 10, 203-218.
- Trainor M.F., *The Quest for Home. The Household in Mark's Community*, Collegeville, Minnesota 2001.
- Williamson L., *Mark*, Louisville, Kentucky 2009.

